

KIERUNKI WSPARCIA Z FUNDUSZY UNIJNYCH, GOSPODARSTW FUNKCJONUJĄCYCH NA ROLNICZYCH OBSZARACH PROBLEMOWYCH

BARBARA ROSZKOWSKA-MĄDRA*

1. WSTĘP

W literaturze polskiej szczególnie dużo miejsca poświęca się rolniczym obszarom problemowym. Są one różnie definiowane w zależności od przyjętego kryterium delimitacji. Zdaniem Rosnera, Kłodzińskiego i Wilkina wiejskimi obszarami problemowymi są obszary, które posiadają relatywnie mały własny potencjał rozwojowy, a ich rozwój gospodarczy wymaga znacznego zasilenia zewnętrznego [6]. Według Bańskiego [1] rolniczymi obszarami problemowymi są te części kraju lub regionu, które charakteryzują się nagromadzeniem negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych i (lub) przyrodniczych, czyniących je upośledzonymi w stosunku do obszarów rolniczych o cechach przeciętnych i osłabiających wykonywanie funkcji rolniczej. Wraz ze zmianami systemowymi w Polsce, nastąpiło poszerzenie kryteriów wydzielenia rolniczych obszarów problemowych o kryterium społeczne. W związku z tym, w pracy przyjmuje się jako pojęcia równoważne: rolniczy obszar problemowy i wiejski obszar problemowy.

Pomoc dla rolnictwa funkcjonującego na terenach o niekorzystnych warunkach produkcji w EWG była stosowana już na początku lat 70-tych XX wieku. Początkowo celem wsparcia było oddziaływanie na ewolucję struktury agrarnej poprzez zróżnicowane wsparcie finansowe zasiłków strukturalnych dla osób odchodzących z rolnictwa.

Rzeczywiste uwzględnienie we Wspólnej Polityce Rolnej (WPR) sytuacji regionów opóźnionych w rozwoju stanowiła Dyrektywa 268/75EWG, w ramach której w 1977 roku 313 tys. gospodarstw otrzymało pierwsze dotacje wyrównawcze do cen. W późniejszych latach zapisy tej dyrektywy ulegały wielokrotnej modyfikacji. Najważniejsze zmiany wprowadziło Rozporządzenie 2328/1991 wielokrotnie nowelizowane (m.in. rozporządzeniami 2080/92

---

* Dr Barbara Roszkowska-Mądra, Uniwersytet w Białymstoku.

i 3669/93) i ponownie w 1999r. Rozporządzeniem 1257/1999, ujmującym w skonsolidowanej postaci wszystkie regulacje dotyczące bezpośredniej pomocy udzielanej regionom wiejskim z zasobów Wspólnego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnych.

Zgodnie z założeniami Agendy 2000 pomoc dla terenów o niekorzystnych warunkach produkcji, wymieniona została jako jeden z ważniejszych kierunków polityki strukturalnej UE. Finansowe wsparcie ma zapewnić dla obszarów problemowych utrzymanie rolniczego użytkowania ziemi i naturalnej przestrzeni w regionach o trudnych warunkach gospodarowania, przyczynić się do promowania ekstensywnych metod produkcji, zgodnych z wymogami ochrony środowiska oraz utrzymania krajobrazu i potencjału turystycznego wsi.

Wydaje się, że obecnie, szczególnie na obszarach problemowych opóźnionych w rozwoju i w rejonach o niekorzystnych warunkach przyrodniczych, samo rolnictwo nie ma szans na rozwój i jest skazane na upadek – lub w najlepszym wypadku na pozostanie w „błędnym kole ubóstwa”. W związku z tym, wydaje się być zasadne wspieranie tego ważnego sektora gospodarki narodowej. Finansowe wsparcie dla obszarów problemowych powinno zahamować negatywne procesy zachodzące w rolnictwie i zapewnić godziwe życie ludności utrzymującej się z niego. Ponadto udzielone wsparcie finansowe ma na celu utrzymanie żywotności tych obszarów i promowanie rolnictwa przyjaznego środowisku przyrodniczemu.

Celem pracy jest wskazanie kierunków i zakresu wsparcia gospodarstwu funkcjonującym na wiejskich obszarach problemowych w ramach działań Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW), którego celem jest wspieranie wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

2. DZIAŁANIA WPR NA RZECZ WSPARCIA OBSZARÓW PROBLEMOWYCH W ROLNICTWIE

Za początek WPR uznaje się rok 1958, tj. moment wejścia w życie Traktatu Rzymskiego, ustanawiającego Wspólnotę Europejską. Od tego roku Wspólnota Europejska realizowała politykę ożywienia regionalnego, opartą na idei zawartej w Traktacie Rzymskim, w stosunku do regionów słabiej rozwiniętych. Wsparcie to miało jednak w początkowym okresie ograniczony zakres i sprowadzało się głównie do stosowania prostych subwencji wspierających rozwój poszczególnych regionów państw członkowskich, co nie sprzyjało spójnemu rozwojowi regionalnemu. W artykule 39 Traktatu Rzymskiego wytyczono strategiczne cele Wspólnej Polityki Rolnej, które dotyczyły: zapewnienia samowystarczalności żywnościowej, zapewnienia ludności wiejskiej właściwego poziomu życia, stabilizację rynków podstawowych artykułów żywnościowych, zapewnienia rozsądnych, z punktu widzenia konsumenta, cen oraz modernizację rolnictwa. Cele te w dużej mierze były zrealizowane, ale z biegiem czasu ujawniały się inne niepożądane zjawiska w rolnictwie (np. nadprodukcja żywności), które zmuszały państwa członkowskie do reform WPR.

W połowie lat 70-tych XX wieku do obszaru zainteresowania WPR weszła problematyka terenów, na których istniały trudne warunki do produkcji rolnej. WPR początkowo podchodziła do tych zagadnień w sposób wybiórczy. Koncentrowała ona uwagę na tych czynnikach, które bezpośrednio wynikały ze szczególnych, regionalnych właściwości środowiska przyrodniczego. Polityka ta wyłączała natomiast z zasięgu swego działania zjawiska, które w głównej mierze wiążą się z ogólnym niedorozwojem gospodarczym, w tym także kwestią przeludnienia rolniczego i względnego niedostatku ziemi [4]. Celem zainteresowania ówczesnie prowadzonej WPR wobec obszarów o trudnych warunkach do produkcji rolnej było zapobieżenie spadkowi dochodów rolników gospodarujących na tych obszarach i jednocześnie zapobieganie wyludnianiu się ich, co w konsekwencji mogłoby prowadzić do wyniszczenia środowiska przyrodniczego.

W połowie lat 80-tych zostały zapoczątkowane zmiany Wspólnej Polityki Rolnej w kierunku ograniczenia instrumentów rynkowych na rzecz zwiększenia zakresu działań o charakterze strukturalnym. Określono wówczas pierwsze założenia polityki wobec obszarów wiejskich. Polityka ta dotyczyła głównie wspierania aktywności gospodarczej w regionach słabiej rozwiniętych w celu zredukowania różnic i zwiększenia spójności w UE oraz ograniczenia negatywnych skutków dotychczas prowadzonej WPR.

Przewidziany w Dyrektywie 268/75 i 2328/91 specjalny system pomocy dla regionów „upośledzonych rolniczo”, obejmował współfinansowanie przez Wspólnotę:

- dodatków do cen lub rocznego „odszkodowania wyrównawczego”, które miało na celu skompensowanie zwiększenia kosztów produkcji związanych z warunkami przyrodniczymi,
- subwencji inwestycyjnych dla gospodarstw indywidualnych, wyższych o 10%, niż w pozostałych regionach i innych form finansowego wsparcia dla procesów inwestycyjnych,
- dodatkowej pomocy finansowej dla inwestycji oraz różnych form wsparcia finansowanego w całości przez państwa członkowskie [4].

Ważnym etapem ewolucji Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) były reformy Mac Sharry’ego, zapoczątkowane w 1992 roku. Polegały one między innymi na zwiększeniu udziału wydatków Sekcji Orientacji, uzupełnionego kwotami pieniężnymi z Funduszy Strukturalnych i Socjalnych, w celu silniejszego wsparcia rozwoju obszarów wiejskich i zmniejszenia różnic rozwojowych na terenie Unii. Wprowadzone przez reformę Mac Sharry’ego tzw. „środki uzupełniające” (ochrona środowiska, zalesianie, przyspieszone emerytury) i funkcjonujące już od 1975 roku i ciągle rozwijane wsparcie dla rolnictwa prowadzonego na terenach o warunkach szczególnie niekorzystnych do produkcji rolnej, dały możliwości szerokiego bezpośredniego wspierania rolników gospodarujących na rolniczych obszarach problemowych.

W wyniku propozycji skierowanej przez Komisję Europejską do krajów kandydujących rozszerzono zakres tych instrumentów o cztery nowe, dostosowane do potrzeb i struktury polskiego rolnictwa, tj. wsparcie dla gospodarstw nisko-towarowych, wsparcie na dostosowanie do standardów UE, wspieranie grup producenckich, pomoc techniczna [3].

Agenda 2000, stanowiąca kontynuację reform Mac Sharry'ego była kolejnym etapem integracji WPR z ogólnospołecznymi funkcjami rolnictwa. W efekcie reform WPR w latach dziewięćdziesiątych zaczęto wyodrębnić dwa filary, na których obecnie opiera się WPR:

Filar I: poświęcony wspieraniu cen i dochodów producentów rolnych (tradycyjna polityka rolna),

Filar II: służący przedsięwzięciom strukturalnym w rolnictwie i wspierający rozwój obszarów wiejskich.

Zasadnicze znaczenie dla przedsięwzięć Filaru II WPR ma Rozporządzenie Rady (WE) 1257/1999 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów ze środków Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (EAGGF). Instrumenty wspierania rozwoju obszarów wiejskich objętych Rozporządzeniem Rady (EC) 1257/1999 są następujące: inwestycje w gospodarstwach rolnych, pomoc młodym rolnikom, szkolenia, wcześniejsze emerytury, wsparcie gospodarstw obszarów o niekorzystnych warunkach dla rolnictwa, programy rolnośrodowiskowe, poprawa przetwórstwa i sprzedaży produktów rolnych, programy zalesieniowe, promowanie dostosowania i rozwoju obszarów wiejskich [2].

Problemy polskiej wsi i rolnictwa nie można rozwiązać jedynie za pomocą instrumentów Rozporządzenia Rady (EC) 1257/1999, które jest podstawą dla PROW i SOP, „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich”. Zakres tych instrumentów jest ograniczony, stąd uzupełniające działania muszą być finansowane w ramach programów operacyjnych, które bazują na Europejskim Funduszu Socjalnym (ESF) i Europejskim Funduszu Regionalnym (ERDF) [5].

3. DZIAŁANIA PROW WSPIERAJĄCE WIEJSKIE OBSZARY PROBLEMOWE

Przygotowanie do wykorzystania wsparcia finansowego rozwoju obszarów wiejskich z Funduszu Rolnego (EAGGF) prowadzone jest w ścisłym powiązaniu z programami i instrumentami finansowymi z innych funduszy. Wykorzystanie środków z Funduszu Rolnego (w części dotyczącej rozwoju wsi) wymaga przygotowania wieloletniego Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich.

Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) realizuje cele, priorytety oraz zasady, na podstawie których będą wspierane działania na rzecz rozwoju obszarów wiejskich 2004-2006. Plan obejmuje działania zaliczane do tzw. II filaru Wspólnej Polityki Rolnej, współfinansowane z Sekcji Gwarancji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji w Rolnictwie, a także z budżetu krajowego. Opracowany w MRiRW dokument Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006 został zatwierdzony 6 września 2004r. przez Komisję Europejską.

Celem planu jest wsparcie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i polepszenie kondycji gospodarstw rolnych.

W ramach Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich realizowane będą następujące działania:

- renty strukturalne,
- wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt,
- zalesianie gruntów rolnych,
- wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW), oraz dodatkowe instrumenty wsparcia:
  - a. wsparcie gospodarstw niskotowarowych,
  - b. dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE,
  - c. wsparcie grup producentów rolnych,
  - d. pomoc techniczna.

Wszystkie powyżej wymienione instrumenty PROW służą również wspieraniu obszarów problemowych w rolnictwie, do których zaliczane są nie tylko obszary ONW, ale i obszary rezerw produkcyjnych (na których osiąga się niskie efekty produkcyjne w stosunku do jakości środowiska przyrodniczego lub osiąga się niskie efekty produkcyjne w stosunku do poziomu rozwoju rolnictwa) oraz obszary opóźnione w rozwoju. Pomimo, że obszary opóźnione w rozwoju charakteryzują się najniższym w kraju poziomem rozwoju rolnictwa, znaczna ich część ma jednak szansę na rozwój dzięki wsparciu z zewnątrz, zaangażowaniu lokalnych społeczności i znalezieniu dodatkowych pozarolniczych źródeł dochodu przez rolników [7].

Udział Wspólnoty we współfinansowaniu działań Planu będzie wynosił 80%, za wyjątkiem Działania dotyczącego wsparcia przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt, gdzie udział ten będzie wynosił 85% (art.24 Rozporządzenia 1783/2003 z dnia 2003). Ponadto Polska podjęła decyzję, że 20% alokacji Planu zostanie przeznaczony na finansowanie Działania 9 Uzupelnienie płatności bezpośrednich. Z danych zawartych w tabeli 1 wynika, że głównym celem PROW jest wspieranie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, na który będzie przeznaczony aż 46% środków finansowych w ramach PROW, natomiast na wzrost konkurencyjności gospodarstw przeznaczono 29% środków.

Poszczególne działania w ramach PROW będą wprowadzane sukcesywnie. Renty strukturalne wprowadzono od pierwszego roku funkcjonowania Planu, na obszarze całego kraju. Udział w programie rent strukturalnych wyklucza się z udziałem w innych działaniach WPR. Środki w ramach tego działania zostały zaplanowane rosnąco. W roku 2004 przeznacza się 148,5 mln EUR, w 2005 roku będzie wydane 213,5 mln EUR, zaś w 2006 roku, 278,5 mln EUR. W latach 2004-2008 planuje się przyznać 52 400 rent strukturalnych.

Wspieranie gospodarstw niskotowarowych jest kolejnym działaniem przewidzianym w Planie, którego celem jest przede wszystkim zwiększenie możliwości restrukturyzacji gospodarstw rolnych o niewielkim potencjale ekonomicznym.

Tabela 1. Finansowanie Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich przewidziane na lata 2004-2006 (w mln Euro)

	Wydatki publiczne	Wkład UE
Priorytet A Wzrost konkurencyjności gospodarstw		
Renty strukturalne	640,5	512,4
Wspieranie gospodarstw niskotowarowych	376,3	301,0
Grupy producentów rolnych	25,4	20,2
Razem Priorytet A	1042,2	833,6
Priorytet B Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich		
Wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)	976,8	781,4
Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt	348,9	279,0
Zalesianie gruntów	101,8	81,4
Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE	243,4	194,7
Razem Priorytet B	1650,3	1336,5
Pozostałe działania		
Pomoc techniczna	34,0	27,1
Uzupełnienie płatności bezpośrednich	705,3	564,2
Projekty zatwierdzone w ramach Rozp. (KE) Nr 1268/1999	140,0	105,0
Razem pozostałe działania	879,3	696,3
Razem Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich	3592,4	2866,4

Źródło: Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006, MRiRW, Warszawa, lipiec 2004 [5].

Pomoc w ramach niniejszego działania po spełnieniu licznych warunków przez rolnika (prowadzone gospodarstwo posiada wielkość ekonomiczną 2-4 ESU; prowadzone jest co najmniej przez okres 3 lat przez wnioskodawcę lub został on właścicielem w drodze dziedziczenia ustawowego lub jako następca w ramach renty strukturalnej; wnioskodawca przedstawił wniosek o pomoc, wraz z planem rozwoju gospodarstwa) wypłacana będzie w ciągu pięciu lat w wysokości 5878 PLN/ gospodarstwo/rok. Na program wspierania gospodarstw niskotowarowych przeznaczony jest około 11% środków w ramach PROW. Szacuje się, że programem tym objętych będzie około 126 tys. rolników.

Kolejnym instrumentem wsparcia finansowego gospodarstw rolnych, położonych na terenach, na których produkcja rolnicza jest utrudniona ze względu na niekorzystne warunki, jest wspieranie działalności rolniczej na obszarach ONW. Celem dopłat wyrównawczych kierowanych do tych gospodarstw jest kompen-

sowanie istniejących utrudnień w stosunku do gospodarstw położonych poza sferami ONW, ponadto przeciwdziałanie wyludnianiu się obszarów wiejskich i zatracaniu ich rolniczego charakteru. Wsparciem w ramach tego programu, (zgodnie z przyjętymi kryteriami wydzielania obszarów ONW) objętych zostanie 9 386 427 hektarów, ok. 900 tys. gospodarstw. Wysokość dopłat uzależniona została od typu ONW (górskie, nizinne, obszary ze specyficznymi naturalnymi utrudnieniami) i arealu ONW na poziomie gospodarstwa (brak płatności za obszar powyżej 300ha). Wysokość dopłat kształtuje się w granicach 179-320 PLN/ha. Na działanie to przeznaczone zostało 27% środków w ramach PROW.

Kolejnym działaniem jest wspieranie przedsięwzięć rolno-środowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt (Krajowy Program Rolnośrodowiskowy), którego założeniem jest utrwalenie wzorców trwałej i zrównoważonej gospodarki rolnej, zwłaszcza na obszarach chronionych i zagrożonych degradacją. W ramach tego programu wdrażane będą następujące pakiety rolnośrodowiskowe: rolnictwo zrównoważone, rolnictwo ekologiczne, utrzymanie łąk ekstensywnych oraz ochrona wód i gleb, ochrona lokalnych ras zwierząt gospodarskich, strefy buforowe i utrzymanie ekstensywnych pastwisk. Program ten często będzie wdrażany na obszarach, na których obowiązujące ograniczenia przyrodniczo-prawne wyraźnie redukują formy użytkowania rolniczego wiążące się z intensyfikacją produkcji. Płatności za poszczególne pakiety rolnośrodowiskowe zostały ustalone w formie zryczałtowanej, na podstawie utraconego dochodu, kosztów poniesionych w rezultacie poniesionych zobowiązań oraz potrzeby motywacji finansowej. Niniejszym wsparciem do roku 2008 ma być objętych około 70 tys. gospodarstw, prowadzących działalność na około 5% powierzchni użytków rolnych, tj. ok. 1,2 mln hektarów, zarówno ekstensywnych, jak i intensywnych.

Programem wdrażanym w ramach PROW jest również zalesianie gruntów rolnych o niskiej przydatności dla rolnictwa. Działanie to obejmuje trzy formy pomocy, a mianowicie: wsparcie na zalesienie, które pokrywa koszty założenia uprawy oraz jeśli to uzasadnione – ochrony przed zwierzyną; premię pielęgnacyjną za utrzymanie nowej uprawy leśnej; premię zalesieniową, stanowiącą ekwiwalent za wyłączenie gruntu z upraw rolnych. Do 2008 roku wsparciem ma być objętych 47 tys. ha, na które przeznaczy się zaledwie około 3% środków.

Celem programu pt. „Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów Unii Europejskiej” jest ułatwienie dostosowania gospodarstw rolnych do standardów Unii Europejskiej w dziedzinie ochrony środowiska, zdrowia publicznego, zdrowia zwierząt i dobrostanu zwierząt. Wsparciem tym w latach 2004-2008 objętych zostanie 66,5 tys. rolników. Natomiast celem programu pt. „Grupy producentów rolnych” jest zwiększenie efektywności ekonomicznej gospodarstw, poprawienie ich konkurencyjności, poprawienie zorganizowania rynku produktów rolnych, zwiększenie odpowiedzialności producentów za podejmowane decyzje produkcyjne. Wsparciem wynikającym z tego programu objętych zostanie do roku 2008 ponad 170 grup producentów rolnych.

4. PODSUMOWANIE

Większość terenów wiejskich w Polsce nosi cechy obszarów problemowych. Rozwój społeczno-gospodarczy tych obszarów wymaga ściśle opracowanego wsparcia. Przyczyny problemów występujących na nich mają najczęściej charakter endogenny, ale ich likwidacja wymaga działań zarówno o charakterze zewnętrznym, jak i wewnętrznym. Taką możliwość wsparcia rozwoju obszarów wiejskich stanowi Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW), który ukierunkowany jest na problemy społeczne i środowiskowe. Środki budżetowe przeznaczone na poszczególne programy w ramach Planu zostały rozdysponowane według identyfikowanych potrzeb na poziomie kraju i regionów. Największy udział w budżecie Planu mają dwa programy, renty strukturalne (17,8%) i wsparcie dla ONW (27,2%). Wsparcie dla ONW ma za zadanie utrzymanie rolniczego charakteru tych regionów i przeciwdziałanie ich wyludnianiu. Program ten, podobnie jak wsparcie dla gospodarstw niskotowarowych, będzie sposobem na ułatwienie bądź umożliwienie kontynuowania działalności rolniczej. Natomiast zalesianie gruntów rolnych w ramach Planu, zapewni rolnikom alternatywne źródło dochodu. Jednak na program ten przewidziano zaledwie 2,8% środków. Działaniem o charakterze społeczno-strukturalnym są renty strukturalne, których celem jest poprawa lub zapewnienie żywotności ekonomicznej gospodarstw i zapewnienie godnych warunków życia rolnikom prowadzącym te gospodarstwa. Jednak wydaje się, że wsparcie tego programu jest zbyt małe, tylko 52,4 tys. polskich rolników skorzysta z tego programu. W latach 2004-2006 około 160 tys. rolników będzie w wieku 54-59lat.

Obszary problemowe w rolnictwie będą istniały zawsze, ale chodzi jednak o to, aby w maksymalnym stopniu łagodzić niekorzystne procesy, jakie tam powstają. Działania w ramach Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich dają ogromną szansę na minimalizowanie i łagodzenie niekorzystnych procesów zachodzących na wiejskich obszarach problemowych.

LITERATURA

1. Bański J, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”, z.172, 1999.
2. Bołtromiuk A, *Programy rolnośrodowiskowe jako element polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, [w:] Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej, red. A.Bołtromiuk, Wyd. UwB, Białystok 2003.
3. Dymura S, *Możliwości agencji płatniczej (Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa) w rozwoju regionów wschodnich*, [w:] Rozwój regionów wschodnich – szanse po przystąpieniu do Unii Europejskiej, red.J.Sikorski, Wyd. UwB, Białystok 2004.
4. *Korzyści i koszty członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Instytut Koniunktury i Cen Handlu Zagranicznego, tom 2, Warszawa 2000.
5. *Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, lipiec 2004.

6. Rosner A, Kłodziński M, Wilkin J, *Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa 1998.
7. Roszkowska-Mądra B, *Znaczenie rolniczych obszarów problemowych na pograniczu wschodniej Polski w procesie globalizacji gospodarki*. [w:] *Rozwój regionalny a procesy globalizacji*, red.A.F. Bocian, Wyd. UwB, Białystok 2004.